

Els Gonell, Cristòfol Bueso i altres arquitectes a l'església de Suera

Joan Damià Bautista i Garcia

Diputació de Castelló
jdamiabgarcia@gmail.com

RESUMEN

El 1771 s'inicià el procés constructiu de l'església de Suera, un edifici, que responia a la presència, prestigi i extensió del model saló a terres valencianes des de mitjans del segle XVIII, procedent d'Aragó on les esglésies «pilaristes» eren presents des de feia dècades. Contràriament al que va passar en altres casos, com ara l'església de Vilafermosa, la irrupció de les acadèmies en el panorama arquitectònic no va suposar la substitució del model i les obres van continuar sobre el plantejament inicial, tot introduint les reformes consegüents que l'aproximaren al que els nous corrents procedents de la cort consideraven admissible. En aquest dilema, xocaran també els pressupostos constructius i estètics dels mestres d'obres tradicionals, com ara els Gonell i els ja titulats en la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, com ara Cristòfol Bueso.

Palabras clave: Església / saló / Suera / Pau Gonell / Cristòfol Bueso.

ABSTRACT

In 1771, the construction process of the church of Suera began, a building that responded to the presence, prestige and extension of the hall model in Valencian lands since the mid-18th century, coming from Aragon where the «pillarist» churches they were present for decades. Contrary to what happened in other cases, such as the church of Vilafermosa, the irruption of the academies in the architectural landscape did not mean the replacement of the model and the works continued on the initial approach, while introducing the consequent reforms that they approached what the new currents coming from the court considered admissible. In this dilemma, the constructive and aesthetic budgets of the traditional masters, such as the Gonells and those already qualified at the Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, such as Cristòfol Bueso, will collide.

Keywords: Church / hall / Suera / Pau Gonell / Cristòfol Bueso.

EL PROCÉS CONSTRUCTIU

Obeint el requeriment del bisbe en la seua visita pastoral, el dia 10 de febrer del 1771 el rector de la parròquia, alcalde i regidors de l'Ajuntament de Suera es reunien a l'església per deliberar sobre la construcció d'un nou temple. Allí es degué parlar de l'estat d'avançat deteriorament, quasi de ruïna que presentava la construcció; de la impossibilitat d'accedir tota la població a l'interior del recinte, per ser massa petit i del fet que diferents viles de la rodalia –algunes amb menys habitants– havien mamprés l'aixecament de noves parròquies, en alguns casos realment majestuosos.

Van decidir tirar endavant la construcció d'una nova església, imposant-se voluntàriament el pagament d'un redelme pel temps de deu anys o en tot cas el que es necessitara fins a la conclusió del projecte i dels fruits següents: figues, panís, oli, garrofes i vi. A més, de la seda i ramat es donaria una almoïna. També s'acordà que s'obligarien tots a treballar-hi totes les vegades que foren cridats.¹

Aquest acord és interessant no solament com a punt de partida del procés de construcció del que és el principal monument del poble, sinó

també perquè ens permet conèixer de primera mà quins eren els productes que fonamentaven la seua economia en l'últim terç del segle XVIII: agricultura mediterrània i de secà i ramaderia, en la qual cal incloure la seda, producció veritablement important que va ajudar de manera decisiva la recuperació dels mercats del País Valencià després de la desfeta d'Almansa.

Passat més d'un any, el 18 de maig del 1772, farà els seus informes el mestre d'obres triat per bastir l'església, Pau Gonell, el qual en aquesta època residia a Vilafermosa, sense dubte per trobar-s'hi ocupat en alguna obra que desconeixem, però que segurament seria la seua església parroquial.² Ell recorrerà el nucli urbà assenyalant tres llocs idonis per al treball que tenia encomanat, un d'ells el que actualment ocupa l'església. Havent-li presentat els fabricuers designats per l'Ajuntament un esborrany, donat que no havien tingut diners per manar fer un plànol com pertocava, Gonell es posarà a dissenyar sobre ell, atenent els requeriments dels seus patrons i establint que l'amplària del nou temple seria de vuitanta-set pams, la longitud de cent-trenta-sis la nau amb creuer de trenta-dos pams, columnes o pilars de cinc pams de gruix i les segones naus de catorze pams, deixant la resta de la seua amplària per a les capelles laterals i gruix de parets, a més del campanar corresponent. Va preveure un cost total de 6425 lliures valencianes.

La descripció oferida pel document que acabem d'utilitzar ens condueix, en efecte, a l'església parroquial de Vila-real, que algunes vegades ha estat assenyalada com a referència.³ Aquest poble havia iniciat l'any 1752 l'aixecament del seu temple principal, seguint el projecte elaborat per l'arquitecte Joan Josep Nadal.⁴ Es tracta

1 La base d'aquest treball han estat els documents guardats a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, sota l'epígraf Cons. leg. 22.588, 23.543 i 23.317. Mentre no s'indique el contrari les notícies han estat tretes d'ací.

2 BAUTISTA I GARCIA, J. D. "Iglesia de Nuestra Señora de la Natividad". En: *La Llum de la Memòria* [Catàleg de l'Exposició]. Castelló: Diputació de Castelló, 2017, pp. 12-29.

3 Mn. Josep Vicent Lapica Calduch és el primer que esmenta aquesta relació en el manuscrit *Notas de la construcción de la iglesia (años 1773-1797)*, conservat a l'actual parròquia. Citat per GIMENO ESTORNELL, V. *Notícies per a la història de la vila i parròquia de Suera*. Castelló: Diputació de Castelló, 2006.

4 BAUTISTA I GARCIA, J. D. "L'església parroquial nova de Vila-real i els seus arquitectes". *Estudis castellanencs*, 1996-1997, n.º 7, pp. 137-158.

Fig. 1.- Església de Suera, 1771-1797, vista general exterior. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuais.

d'una església columnària de planta de saló de tres naus, més elevada la central i lleugerament més baixes les laterals, amb absis escortat per la sagristia a un costat i la capella de la Comunió cupulada a l'altre i braços del creuer acabats en forma d'exedres. El projecte de Nadal es va veure interromput a finals de la dècada dels cinquanta, havent sorgit desavinences entre l'arquitecte i els fabricuers. A començaments de la dècada dels seixanta es cridarà Josep Dols, que serà el primer en intervindre-hi després del projectista i també el primer en introduir variacions als propòsits inicials. A ell es deuen sense dubte la porta del Mercat i també la cúpula. El seguiran el seu nebot Josep Ayora i ja en dates tardanes Bertomeu Ribelles i Vicent Gascó.⁵

La troballa i publicació dels plànols primigenis elaborats per Nadal per a Vila-real,⁶ ens permet constatar les variacions experimentades per aquest magnífic temple, lamentablement totes a la baixa, devaluant sensiblement el que hauria estat un edifici en veritat espectacular, sense parió a les comarques del nord del País Valencià. En canvi són idònies per assabentar-nos de

quan deu la parroquial de Suera a la idea originària de l'arquitecte i també de les ineludibles rebaixes imposades tant pel canvi de moda, que passarà a ser dictada per les acadèmies, com per les carències financeres.

Seguint amb el tema que ens ocupa els representants polítics del veïnat van adreçar el seu propòsit al Consell d'Estat. El dia 24 de desembre del 1772 el rei Carles III contestà la petició i concedia llicència per aplicar aquell redelme i també perquè s'hi aplicara la meitat del sobrant de propis. Alhora manava que la participació del veïnat en les obres fora voluntària i que les obres s'executaren per administració, a més d'establir que es fera al lloc més còmode dels tres proposats pel perit.

El dia 1 de març del 1773 Joaquín Gonell, germà de Pau, és nomenat oficialment mestre d'obres de la nova església i, poc després, el 28 d'abril es col·locà la primera pedra.

Superat el problema de dos veïns, que s'havien negat a participar en les obres, al·legant que el decret reial establia que la participació era voluntària, cosa certa, un nou entrebanc va

5 BAUTISTA I GARCIA, J. D. (2017), *op. cit.*, pp. 143-145

6 CADIÑANOS BARDACI, I. "Tres importantes parroquias castellanenses: Onda, Villahermosa del Rio y Villarreal de los Infantes". *Estudios Castellonenses*, 2003-2005, n.º 10, pp. 72-74.

7 Dels Bueso oferim algunes notícies en la nota 18.

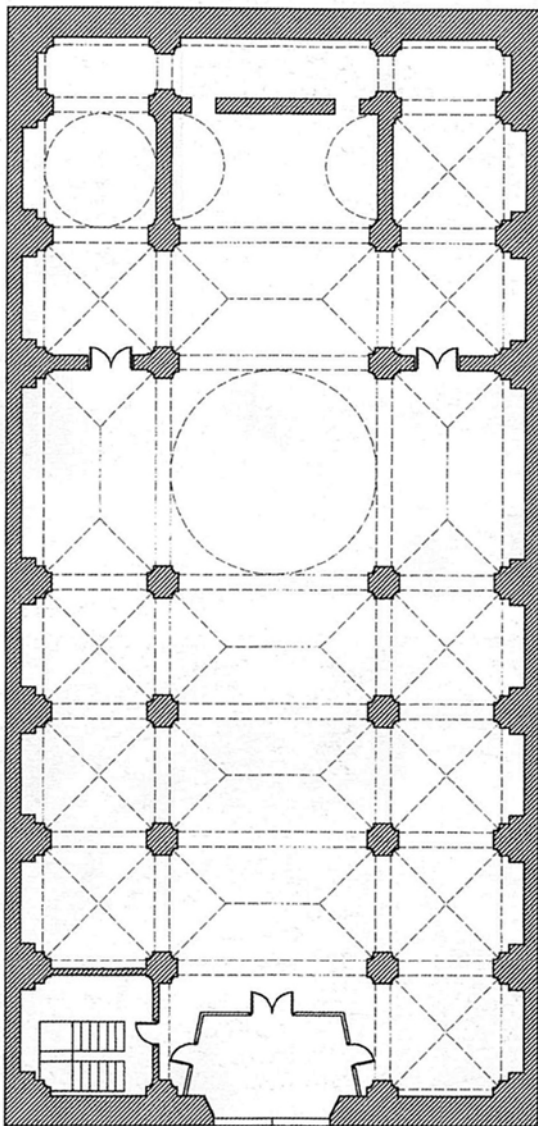

Fig. 2.- Església de Suera, 1771-1797, planta. Fotografia: Taller d'Arquitectura de Xavier Batalla.

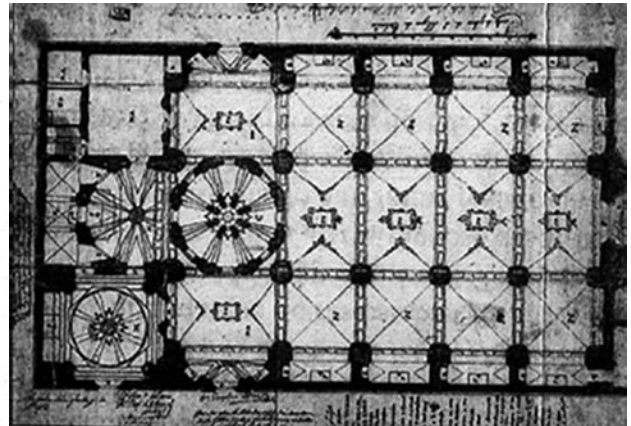

Fig. 3.-Juan José Nadal, planta de l'església de Vila-real, 1752. Archivo Histórico Nacional.

sorgir en acudir uns altres veïns a les autoritats per denunciar que el lloc triat per al bastiment no era el més adequat. Això va obligar a cridar els mestres Josep Bueso⁷ i Gregori Tomàs⁸ per elaborar un dictamen respecte d'això, que van presentar el 23 de maig del 1773. El seu dictamen va ser que el lloc triat era l'idoni. És curiós que la presència d'aquestos dos mestres d'obres permeta lligar més encara l'obra de Suera a la vila-realenca, donat que alguns anys abans, el 1765, ambdós havien estat cridats a Vila-real per opinar sobre el pla elaborat per Josep Ayora per continuar amb el procés constructiu.⁹ De tota manera la col·laboració de Josep Bueso i de Gregori Tomàs informant a duo de l'estat d'alguna obra, la trobem en altres ocasions, com ara en l'església de Vilafamés, la qual cosa ens fa pensar en una certa especialització en aquesta classe de peritatges.¹⁰

⁸ Gregorio Tomás (c. 1727-c.1794) està documentat a Castelló des del 1754. El 1760 havia inspeccionat, juntament amb Vicente Gascó les obres del creuer de Lledó. Assistirà a les reunions del Gremi de Manobres de Castelló del 1773 al 1792 CODINA ARMENGOT, E. *Artistas y artesanos del siglo XVIII en la villa de Castellón*. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, 1946, p. 56.

⁹ BAUTISTA I GARCIA, J. D. (1996-1997), *op. cit.*, p. 143.

¹⁰ OLUCHA MONTINS, F. i ALLEPUZ MARZÀ, X. esmenten la seua participació conjunta el 1768 en la inspecció i determinació de les obres que s'havien de fer a l'església de Vilafamés, en: *Quatre-cents anys de l'església parroquial de Vilafamés*. Castelló: Diputació de Castelló, 2012, p. 59.

Fig. 4.- Església de Suera, 1771-1797, façana. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

Tanmateix el delegat del rei a València, no content amb aquestes opinions, va manar l'arquitecte Antonio Garcia, individu de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, que passara per Suera per tal de visurar la ubicació. Aquest, per contra va opinar que calia canviar-la de lloc i en va proposar un altre al costat de la plaça.

El decret del Real Consejo del dia 12 de setembre del 1773 fixava l'última paraula i era favorable a la continuació de les obres al lloc on s'havia col·locat la primera pedra, la qual cosa va permetre desbloquejar la paràlització del procés que havia estat dictada per l'intendent de València mentre s'aclaria aquesta qüestió. No serà l'últim obstacle perquè el duc de Medinaceli, que res havia aportat voluntàriament a l'obra, plantejarà al Consejo de Estado el 18 de maig del 1774 els inconvenients que es derivaven per a la seua hisenda, cas de quedar privat dels censos establerts sobre algunes cases que s'havien d'enderrocar per al nou temple.

Sabem que el mestre Joaquín Gonell va morir el 1775 a Sucaïna, on estava dirigint les obres de l'ermita de Santa Anna, però no hem trobat en cap lloc el nomenament d'un altre mestre per a la nostra església. Sí que indiquen els docu-

Fig. 5.- Església de Suera, 1771-1797, vista general interior cap a l'absis. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

ments que el 1777 les obres es trobaven aturades. Això motivarà que el dia 6 d'abril del 1783 el Real Consejo ordene que s'hi traguen a subhasta per a la seua continuació. Sabem també que el 24 de febrer del 1784 l'assumpte està en mans del Real Acuerdo de València. El 10 de desembre del 1785 es cridà Cristóbal Bueso, veí de la Vall d'Uixó i a Vicent Calbo, veí de la mateixa Suera, perquè dictaminen sobre l'estat en què es troba l'església, afirmant ambdós «que dha obra esta a la cornissa Mayor Falta azer el rrebanco y los Arcos torales las bovedas encarrerornarlas y formar el tegado y azer la media Naranja y el campanar y alguna parte de la portalada Mayor y luzirla de Alger y alabastro y formar la Arquitectura que se necesitara en dha obra y abiendola registrado con todo cuidado declararon y Dixeron según su Ynteligencia capacidad y practica que son menester para su conclusion seys mil Libras poco mas o menos».

A partir d'ací i fins a la benedicció de l'edifici el 28 d'octubre del 1797 és segur que les directrius que havia de seguir el procés de construcció van quedar en mans de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos (o potser de la de San Fernando de Madrid) que degué nomenar algun arquitecte de la seua confiança per vigilar-lo de prop i assegurar-se de la introducció, més que fora parcial dels postulats academicistes.

Fig. 6.- Església de Suera, 1771-1797, vista general interior cap als peus. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

ARQUITECTES I MESTRES D'OBRA EN L'ESGLÉSIA DE SUERA

No hi ha cap dubte que el primer mestre d'obres i autèntic projectista de la parroquial va ser Pau Gonell. Membre d'una antiga nissaga de mestres d'obres, segurament originària d'Aragó o de Catalunya. La primera intervenció arquitectònica certa que tenim d'ells al nostre territori és la contractació, juntament amb la família Esteller, de la construcció de l'església parroquial d'Albocàsser, firmada per Pere Gonell major i Pere Gonell menor el 1698.¹¹ El 1722 es demana a Pere Gonell la visura de l'església d'Ares del Mestre. Més tard els Gonell es faran càrrec de la construcció de l'església de Llucena entre el 1724 i el 1740. Per raons formals –la portalada és marca de la casa i es repetirà de manera molt semblant en les d'Albocàsser i Llucena–, creiem que se li hauria d'atribuir al pare o al fill l'inici del temple de Puertomingalvo, que ja es trobava molt avançat el 1734 i que constituïria la seua primera realització per ara coneguda d'un temple columnari de planta de saló, precedent immediat del de Suera. El 1740 es produí la mort de Pere Gonell a la citada població de Llucena. Tot i que s'ha dit que el van succeir tres fills també dedicats a l'arquitectura, Pau, Joaquim i Pere,¹²

a nosaltres ens agradaria revisar aquesta afirmació, donada la cronologia coneguda de les seues obres i vides. La primera obra coneguda de Pau és la visura de l'església de la Salzadella el 1756 una vegada que els seus artífexs Antoni Granger i Josep Palau la donaren per acabada. Quan se'l crida per efectuar una visura en un edifici tan important, és perquè era fiable i tenia una trajectòria consolidada en el terreny de la construcció, a més d'una certa edat. D'altra banda les obres més primerenques fins ara conegudes de Joaquim i de Pere corresponen a la dècada dels setanta i així Joaquim treballarà a l'ermita de Santa Anna de Sudaïna probablement des del 1770 fins al 1775, any de la seua mort per accident laboral.¹³ L'absència d'altres notícies d'ell ens autoritza a pensar que degué morir jove. Per la seua part la primera obra documentada de Pere és del 1779, uns cellers a Cervera i Càlig per a l'Orde de Montesa.¹⁴ Aquest Pere Gonell, frare al convent d'agustinians de Vinaròs, morirà a Albocàsser el 14 de juny de 1816, com consta en el llibre de difunts de la parròquia. Tenint en compte totes aquestes dades creiem que seria possible que Pau Gonell fora fill de Pere Gonell menor, havent nascut en una data indeterminada del primer terç del segle XVIII i més aviat seria

¹¹ La producció arquitectònica de la família Gonell ha estat compendiada per Yolanda Saura Gil en: *Arquitectura barroca en Castellón*. Castelló: Diputació de Castelló, 2004, pp. 218-221.

¹² *Ibidem*, p. 220.

¹³ En una inscripció a prop del presbiteri es pot llegir «Aquí murió Joaquín Gonell, Maestro de Obras, el día 28 de Mayo de 1775».

¹⁴ GIL SAURA, Y. (2004), *op. cit.*, p. 220.

Fig. 7.- Església de Suera, 1771-1797, cúpula del creuer. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

pare de Joaquim i de Pere Gonell, que naixerien al voltant de la dècada dels quaranta.

De Pau Gonell sabem, a banda de la seua intervenció ja citada a la Salzedella, que el 1771 es trobava a Vilafermosa, fent alguna obra, molt probablement la seua església, començada el 1768 i dissenyada amb planta de saló columnària.¹⁵ Passats els anys, el 1786, rebrà dos encàrrecs de pes. Per una part se'l proposarà com a substitut de Bertomeu Ribelles, cas que aquest no pogués revisar el projecte per a l'església de les Coves de Vinromà.¹⁶ Per una altra el corregidor de Peníscola li encarregarà l'informe tècnic i econòmic per a la conclusió de l'església de Cabanes, fet al qual s'oposarà amb fermesa el bisbe de Tortosa.¹⁷ Com afirmen els documents en aquest any es trobava vivint a Vinaròs, ocupat segurament en alguna obra i col·laborant probablement amb Pere Gonell, frare del convent agustiniana d'aquesta vila, que en l'època es trobava ocupat en l'aixecament de la capella de santa Victòria (1786-88) i, tot i que desconeixem la cronologia, possiblement també de la capella de la Comunió de l'església del cenobi on habitava, a més de l'ermita de sant Gregori, on els Gonell adaptaran l'esquema de les esglésies columnàri-

es de planta de saló a un espai centralitzat i reduït. La negativa del bisbe de Tortosa a acceptar la seua candidatura en el cas de Cabanes es basa en que no havia obtingut el títol d'arquitecte per cap de les acadèmies autoritzades, la qual cosa ens fa pensar que, ja d'una certa edat, no va poder adaptar-se a les noves circumstàncies i el seu treball posterior, condicionat per les ordres reials que deixaven en mans de les reials acadèmies de Madrid i València el control sobre les obres públiques, es limitaria a les pròpies d'un manobre, recolzant-se en el seu suposat fill frai Pere i morint possiblement abans que acabara el segle. Careixem d'altres notícies d'ell i és oportú advertir que el projecte de l'església de Suera és el primer documentat que li deu la paternitat, tot i que siga de manera condicionada, com ara veurem. Convindria deixar oberta la possibilitat que fora Pau Gonell l'autor de l'ermita de sant Antoni de la Pedronyera de Lluçena, feta entre el 1760 i el 1785, amb intensos records de l'obra de Joan Josep Nadal, i amb una planta centralitzada d'exedres poligonals que la converteix en un dels experiments arquitectònics més reeixits a terres del nord del País Valencià.

El seu germà Joaquim serà, però, l'encarregat

¹⁵ Veure nota 2.

¹⁶ GIL SAURA, Y. (2004), *op. cit.*, p. 220

¹⁷ IBORRA BERNARD, F.; SEBASTIÀ ESTEVE, M.ª A.; VENTURA RIUS, A. "El arquitecto Bartolomé Ribelles en la parroquia de San Juan Bautista de Cabanes?". *Archivo de Arte Valenciano*, 2017, n.º 98, 213-214.

de dirigir el procés constructiu de l'església de Suera a peu d'obra. Si, com diuen els documents, Pau estava realitzant obres a Vilafermosa, era normal que depositara la seua confiança en algú que pogués controlar les obres de més a prop i el trajecte de Sudaïna a Suera és més curt. Ara bé, Joaquim mor el 1775, als dos anys i escaig d'haver assumit la seua responsabilitat a Suera i la pregunta és òbvia...qui es fa càrrec de les obres a partir d'ací? És difícil contestar-la pel silenci dels documents. En tot cas sabem que el 1777 les obres estaven aturades i no trobem cap altre mestre d'obres relacionat amb la nostra església fins que es crida Cristòfol Bueso i Vicent Calbo perquè opinen sobre el seu estat i el que costaria conclure l'edifici. És Bueso l'encarregat de tirar endavant les obres fins a la seua conclusió?

Per donar una resposta adient hauríem d'estudiar primer la trajectòria professional de Cristòfol, cosa gens fàcil en l'estadi en què es troba la història de l'arquitectura i els seus autors a les nostres comarques. De fet els Bueso, nissaga de gran pes que es mou fonamentalment entre Castelló i la Vall d'Uixó i a la qual pertanyen almenys Miquel, Josep i Cristòfol al segle XVIII, careix d'una monografia i ni tan sols apareix com a tal en els últims compendis publicats.¹⁸ Sabem, això sí, que l'Academia de San Carlos atorgà el títol d'arquitecte a Cristòfol Bueso el 3 d'agost del 1792¹⁹ i a partir d'aquesta data es-

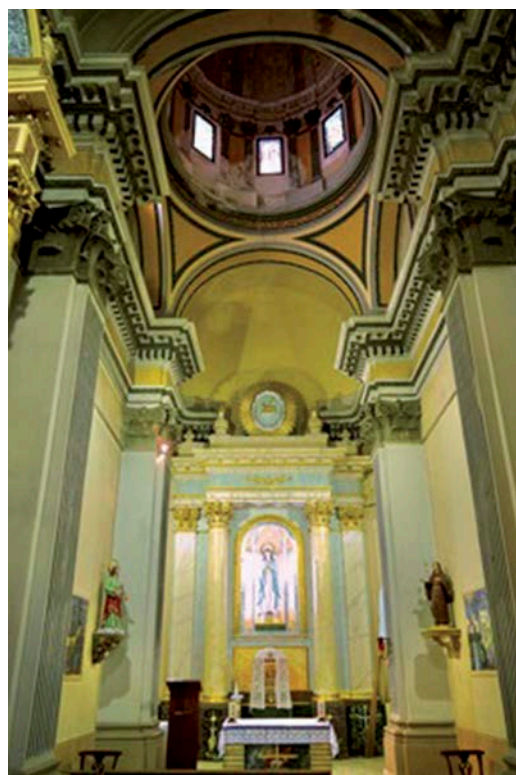

Fig. 8.- Església de Suera, 1771-1797, capella de la Comunió. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

tava perfectament facultat per dissenyar i dirigir obres.

En tot cas és cert que Cristòfol és l'autor dels plànols d'una església columnària de planta de

¹⁸ GIL SAURA, Y. (2004), *op. cit.* Els Bueso, estan actius a Castelló almenys des del segle XVII. OLUCHA MONTINS, F. dona notícia de Josep, mestre pedrapiquier i per a ell cap de la nissaga, en l'obra de l'església de Fançara cap al 1682 i la nova Casa de la Vila de Castelló a partir del 1690, a banda d'altres obres de menor importància en: *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón*. Castelló: Diputació de Castelló, 1987, pp. 28-29; CODINA ARMENGOT, E., documenta la intervenció dels Bueso, Josep i Miquel, en l'Ermita de Lledó de Castelló, cridat per l'administració d'aquest edifici el 1752, per tal de dictaminar si convé seguir la planta primitiva o fer-ne una de nova. Dos anys més tard se'ls adjudicà l'obra del creuer, obra que valorarà el 1761. Del 1771 al 1781 assisteix a les reunions del Gremi de Manobres de Castelló en: "Artistas y artesanos del siglo XVIII en Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1946, n.º 22, 4, pp. 265-304; GIL SAURA, Y., esmenta la participació dels Bueso en diverses obres i projectes en el decurs del segle XVIII, i així de Josep replega la seua participació al costat de Vicent Nos en el disseny del camí Soterrani a Castelló, ja en la segona meitat del segle XVIII en: *Arquitectura barroca en Castellón*. Castelló: Diputació de Castelló, 2004, p. 155. Bautista i Garcia recull la visura que fa de la parroquial de Vila-real, al costat de Gregori Tomàs el 1765 en (1996-1997), *op. cit.*, p. 143 i també la seua presència en alguns documents notariais en: "Documents per a la història de l'art en els protocols de l'Arxiu Històric Provincial de Castelló". *Estudis castellanencs*, 2002, n.º 9, pp. 475-520. Josep Bueso havia nascut el 1713, perquè quan és cridat per dictaminar sobre l'església de Vilafamés el 1769, confessa tindre cinquanta-sis anys OLUCHA MONTINS, F. i ALLEPUZ MARZÀ, X. (2012), *op. cit.*, p. 65.

¹⁹ 1792, agosto 3. *Libro I de acuerdos en limpio de las Juntas de comisión de Arquitectura desde el año 1790 a 1800*, sig. 29, Junta 3 d'agost de 1792.

saló, la del convent servita de Quart de les Valls (1771-1780), ara parroquia.²⁰ Indubtablement les pilastres d'aquest temple presenten una major riquesa de disseny i complicació formal que les de Suera, però en tot cas, quan Bueso fa l'informe esmentat al costat de Vicent Calbo, les pilastres de Suera ja estan fetes i no era cosa de tornar-les a fer. Del que no hi ha dubte és de la semblança entre les voltes d'ambdós edificis, que substitueixen les arestes per llunetes corbes, confegint-hi una caràcter més clàssic, i es distancien així del temut ordre mosàic tot subordinant-se als postulats de les acadèmies. Però just és dir que aquesta variació, precisament per provenir de l'uniformat àmbit acadèmic, no és suficient per adjudicar-li a Bueso la paternitat de la continuació de l'església en el que faltava per fer. També la de les Coves, revisada per Bertomeu Ribelles, presenta aquesta tipologia.

Tal vegada si hi afegim un altre aspecte que tam-

Fig. 9.- Cristòfol Bueso. Església parroquial de Quart de les Valls, 1771-1780. Fotografia: el autor.

bé faltava per acabar en la de Suera, la portada de Quart és molt personal i un tant estranya, no menys que el que podem veure avui a Suera. En ambdós casos trobem un buit adintel·lat i esglaonat, limitat per pilastres i un pany de paret articulada per pilars adossats, en la tradició de l'arquitectura provinent de les terres baixes de l'Aragó de la primera meitat del segle XVIII, a través de mestres com ara els Dols i més enllà en l'arquitectura italiana del segle XVI. A Quart s'ha completat el propòsit posant-hi capitells i un frontó corb als voltants de la porta i obrint un finestral quadrangular a la testera. També a Suera estaria previst situar un frontó o un senzill trencadís, que mai va arribar a llaurar-se i segurament al gran arc que ara allotja un mural ceràmic s'hauria obert una finestra termal. Potser si, com suposem, la façana de l'església de la veïna Aiòder, es va inspirar en la nostra, pugua donar-nos una idea cabdal del que es pretenia fer. D'altra banda la decoració del tambor de la cúpula i de la capella de la comunió de Suera exhibirà aquella marcada cornisa sostinguda per destacats permòdols i rosetes entre ells, que tornarem a trobar de manera idèntica a Quart de les Valls i que creiem que, juntament amb les anteriors característiques, serveix per adjudicar-li a Cristòfol Bueso almenys l'autoria d'aquests elements i segurament de tota la darrera fase del procés constructiu.²¹

Esment apart mereix la presència puntual a Suera de l'arquitecte Antonio Garcia. Un Antonio Garcia figura com a autor dels plànols de l'església de Xiva, i col·laborador de José Mínguez en la reforma de l'església de Sant Nicolau de

20 BAUTISTA I GARCIA, J. D. *Esglésies-saló del segle XVIII a les comarques valencianes*. Castelló: Fundació Dávalos-Flétcher, 2002, pp. 152-160.

21 SAEZ RIQUELME, B. i PITARCH ROIG, A.M. "Lectura de las proporciones utilizadas por el maestro Ayora en las Iglesiasallón valencianas del XVIII". *Informes de la construcción*, 2020, vol. 72, n.º 557 (CSIC), l'han atribuïda al mestre d'obres Josep Ayora, partint exclusivament del disseny de plànols i de l'estudi comparat dels seus traçats reguladors, mètrica i composició. Articles com aquest fan que considerem cada vegada més preocupant l'intrusisme laboral d'arquitectes i tècnics de la construcció en les feines pròpies dels historiadors i historiadores de l'art.

Requena,²² entre 1723 i 1727²³ vila en la qual ja havia intervingut en la reforma de l'església de Santa Maria.²⁴ A partir del 1761 aquest mateix arquitecte o potser el seu fill, intervindrà en la construcció de l'església del Temple de València, al costat de Vicente Gascó i Diego Cubillas²⁵ El mateix any infoma juntament amb José Gascó i José Bueso sobre el creuer de l'ermita de Lledó de Castelló.²⁶ Donada la data d'intervenció a Suera, el 1773, i l'amplitud de dates que figuren en els treballs documentats de García, creiem convenient deixar oberta la possibilitat que n'hi haja un Antonio García major i un Antonio García menor, fill de l'anterior.

BARROC I ACADEMICISME AL TEMPLE DE SUERA

Com s'ha afirmat de vegades, la font d'inspiració per als fabricuers que van ordenar l'aixecament de l'església va ser la de Vila-real, poble de la mateixa comarca de la Plana Baixa i que a començaments de la dècada dels setanta ja estava suficientment avançada per donar una idea aproximada de la seua magnificència i per impressionar els suerencs que la van visitar. El seu projecte, que segurament van poder consultar els comissionats de Suera, va ser confeccionat per l'arquitecte Joan Josep Nadal el 1752. En el decurs dels anys, va ser continuada per Josep Dols, Josep Ayora, Bertomeu Ribelles i Vicent Gascó, aquestos dos darrers membres eximis de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos. L'esborrany que es va facilitar a Pau Gonell i les mateixes previsions d'aquest apunten en aquesta direcció, sense esmentar el prestigi assolit justament per obra tan monumental. En efecte, comparant el que tenim avui a Suera amb els plànols originals elaborats per Nadal per a l'església vila-realença, trobem ben reflectides les

seues intencions. Àdhuc en el cas de Suera s'ha dotat la capella de la Comunió de la cúpula amb teules, que també estava prevista per a Vila-real i que la intervenció dels arquitectes academicistes o la falta de mitjans va acabar per suprimir, a més de l'elevada cúpula sobre el creuer, tret personalíssim de Nadal, que a la construcció vila-realença va quedar sensiblement rebaixat de les pretensions inicials, ran de la intervenció de Josep Dols, sense que puguem albirar el motiu.

En canvi si a Vila-real es va aplicar part de la decoració rococó dissenyada per Nadal, sobre tot al voltant de les finestres i a les arestes de les voltes, a la de Suera no en podem trobar ni rastre i sí una exquisida decoració classicista en base a parells de pilastres corínties adossades, emmarcaments amb colzes, caixejats i permòdols en el tambor de la cúpula i en el marc de les seues finestres, que només algú format a l'acadèmia i en íntima connexió amb els seus postulats podia fer-hi servir. Aquesta característica, juntament amb les voltes de llunetes corbes, són els factors que parlen més a les clares de la intervenció de la Real Academia. A partir del 1785 quan s'inicia l'última fase de la construcció aquesta institució havia obtingut el poder de controlar les obres que es feien al País Valencià i comarques frontereres per Ordre reial, expedida un any abans. Així, doncs, la intervenció de l'Acadèmia és segura i el Real Acuerdo degué deixar en les seues mans la continuació del projecte.

Amb tot, com ja hem dit més amunt, Cristòfol Bueso obté el títol d'arquitecte per part de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos el 1792, set anys després de reiniciar-se les obres i no sabem del cert com es va imbricar la seua presència (si és que la va haver) amb la participació de l'Acadèmia. És possible que Antoni

22 GONZÁLEZ TORNEL, P. *José Mínguez. Un arquitecto barroco en la Valencia del siglo XVIII*. Castelló: Universitat Jaume I, 2010, pp. 69-72. L'autor posa en valor la figura d'Antonio García i la contextualitza en l'ambient arquitectònic dels novadors de principis del segle XVIII.

23 DOMÍNGUEZ DE LA COBA, P. *Antigüedades y cosas memorables de la villa de Requena*. 2008, pp. 235-239

24 FERNÁNDEZ GÓMEZ, M. i LAFUENTE NIÑO, I. "Santa María". En: *Rutas de aproximación al patrimonio cultural valenciano*, II. Requena-Utiel, València: Generalitat Valenciana, 1985, pp. 27-36.

25 FAUS LOZANO, J. *El Temple de Valencia*. València: Mari Montañana, 1981.

26 CODINA ARMENGOT, E. (1946), *op. cit.*, p. 12

Garcia, qui obté el títol d'arquitecte de la Real Academia de San Carlos el 25 d'octubre del 1772 i que ja era membre del gremi de manobres de València, tinguera un paper més decisiu en la continuació de les obres del que li assignen els documents? És possible que algun altre arquitecte ben relacionat amb l'Acadèmia valenciana, com ara Bertomeu Ribelles, Vicente Marzo, Cubillas o Vicente Gascó hi intervinguera? El que resulta evident és que les característiques formals del temple fan necessari pensar en la presència d'algun arquitecte que haguera assumit plenament les directrius academicistes, això independentment que a partir del 1792, ja amb el seu títol a la mà, o potser a partir del 1785, quan acudeix a fer l'informe per acabar-la, Bueso es fera càrrec de la culminació del projecte, àdhuc contravenint les reials ordres que li impedien treballar sense obtindre prèviament el títol acadèmic.

EL MARC D'UN NOU CLIMA CULTURAL I SOCIAL

El tema és complex, perquè tenim poques dades i suposa aventurar hipòtesis, però ahí està la negativa de dos dels habitants de Suera a participar en les obres de construcció del que havia de ser el seu temple principal. L'única raó que al·leguen aquestes persones és que la participació era voluntària, conforme havia determinat el Real Consejo i sorprén que no es molesten en aportar cap altre argument. Ens falta perspectiva cronològica i documentació per analitzar si això havia passat en altres èpoques i d'aquesta manera. Ara bé, sí que sabem que la situació s'havia repetit de manera semblant el 1783 a un altre lloc, Càlig, i també amb dos llauradors que s'havien negat a exercir d'escolans, al·legant que podrien perdre les seues collites i es veuria perjudicat no només el seu bé, sinó el bé públic.²⁷

Si en el cas de Càlig aquestos dos llauradors elaboren tot un argumentari que ens permet situar-los en la fisiocràcia i la il·lustració, això és més difícil en el cas dels suerencs, donat que no aporten més raons que el seu dret a no participar-hi, fixat en les instruccions reials. També és ressenyable que en ambdós casos els òrgans de decisió els donen la raó i els lliuren de les seues obligacions religioses. El que és evident és l'existència d'un altre clima que connecta directament amb la presència a la cort de diversos personatges il·lustrats, més coherents els uns (i condemnats sense exclusions a patir la marginació, més tard o més d'hora) i més disposats a transigir amb una monarquia encara absoluta els altres, per tal d'intentar salvar més que fora alguns aspectes aïllats de la seua idea política i del propi exercici del poder. A final de la penúltima dècada del segle XVIII i abans de la Revolució Francesa, l'acció conjunta del Comte d'Aranda, Floridablanca i Campomanes durant el regnat de Carles III havia arribat a la seua culminació i la seua empremta perviuria, es volgués o no es volgués, durant la resta de segle i primera anys del següent. Primer s'havien de satisfer les carencies materials i després les espirituals, plantejament que hauria estat impensable algunes dècades abans i que, sense dubte encara sobtaria la major part de la gent de Càlig i de Suera. Els que s'hi van negar a participar en l'esforç comunitari al servei del pensament religiós, seran els pioners, no sabem si de manera conscient, en la introducció del pensament il·lustrat i per això des de les institucions de govern se'ls dona la raó. A partir d'ací s'obrirà una escaleta insalvable en els antics costums per on anirà entrant una nova manera d'entendre la vida, antecedent immediat del nostre present.

²⁷ BAUTISTA I GARCIA, J.D. "Un projecte de Vicent Gascó per a Càlig". *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 2003, n.º 69, pp. 110-111.